

Weberian Subjective Rationality: Ottoman Economic Mindset*

Cumali Bozpinar**

Özet

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı kapitalizm öncesi bir niteliğe sahipti. Dolayısıyla tüm kapitalizm öncesi toplumlarda geçerli olduğu gibi Osmanlı iktisadi zihniyetinde de bazı prensiplerden bahsedilmektedir. Osmanlı rasyonalitesinin dayandığı bu ilkeler iâşe, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Söz konusu ilkeler Osmanlı insanının iktisadi hayatında bir referans çerçevesi oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı rasyonalitesi, iâşe, gelenekçilik, fiskalizm, Max Weber

JEL Kodları: P400, B410, B310

Weberian Subjective Rationality: The Ottoman Economic Mindset

Abstract

The economic structure of the Ottoman State had a pre-capitalism quality. Therefore, some principles are mentioned in the Ottoman economic mindset as they are applicable to all pre-capitalism societies. These principles on which Ottoman rationality is based are provisionalism, traditionalism, and fiscalism. These principles formed a framework of reference in the economic life of the Ottoman people.

Keywords: Ottoman mindset, provisionalism, traditionalism, fiscalism, Max Weber.

JEL Codes: P400, B410, B310

* Bu makale yazarın “Bozpinar, C. (2018). Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara” künye bilgili doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış olup tebliğ olarak sunulan “Bozpinar, C. (2018). ‘Zihniyet’ meselesi: Osmanlı iktisadi zihniyeti bağlamında bir değerlendirme. Quo Vadis Social Sciences Proceedings Book, 465-76” künye bilgili metnin geliştirilmiş halidir.

** Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), cumalispontik@gmail.com.

I. Giriş

Günlük hayatında bireyin eylemleri, kendini ve dış dünyayı yine kendine özgü bir biçimde algılamasına göre şekillenir. Bu süreçte bireyin bilincinde tamamen pratik amaçlarla “bilgi stokları” depolanır. Bu bilgi stoklarını birey yarımına taşıdığı gibi, toplum tarafından kabul edilmesi halinde bunlar kuşaktan kuşağa da aktarılır. Toplumun kabul ettiği, kuşaktan kuşağa aktarılıp yeniden üretilen ve toplumun üyeleri tarafından içselleştirilip eylemlerinde yansıyan depolanmış bu bilgi stokları, zihniyet kavramının tanımlanmasına yardımcı olan ifadeler kümesidir (Aygül, 2014: 39).

Zihniyeti belirleyici bilgi stokları tarih boyunca çevre, iklim, nüfus, din, politika ve diğer faktörlere dair bilgilerin birikiminden oluşmuştur.

Bununla birlikte, her bilgi zihniyetin oluşmasında belirleyici etkiye sahip değildir. Zihniyetin belirlenmesiyle ilgili olarak bazı ölçütlerden bahsetmek mümkündür. İlk olarak günlük hayatta karşılaşılan her durumu zihniyetin bir yansıması olarak görmek doğru değildir. Bundan başka zihniyeti belirleyici esas, bilginin kuşaktan kuşağa aktarılarak gelmiş olması (süreklilik) ve toplumun bu bilgiye göre yaşıyor olmasıdır. Böylece zihniyet ile ilgili olarak iki nitelik ortaya çıkmaktadır. Birincisi zihniyet, içinde yaşanılan toplumun görünen yüzüdür. Bu bağlamda zihinsel yapılarla toplumsal yapılar şu anlamda bağdaşıktırlar; hem birbirlerini desteklerler hem de birbirlerini doğururlar. İkincisi zihniyet, aynı zamanda dışa yansımış davranışlar şeklinde de tezahür eder.

İktisat özelinde, zihniyetin belirleyicilerine ilişkin olarak bazı değerlendirmelerde bulunmak uygun olacaktır. Bu kapsamda, gündelik hayatında bireyin eylemlerini yönlendiren ahlâk ve zihniyet farklılıkları öne çıkmaktadır (Aygül, 2014: 44-5).

Belli bir dönemde belli bir toplumun benimsediği, bireylerin toplumsal davranışlarının nasıl olması gerektiğini belirleyen, uyulması zorunlu ve kınama ve ayıplama gibi toplumsal yaptırımlarla desteklenen kurallar bütünü olarak tanımlandığında, norm kavramı ahlâk kavramıyla aynı anlamda kullanılmış olmaktadır. Dahası ahlâk, davranışların doğru veya yanlış olarak ayırt edilmesini, davranışların iyi mi yoksa kötü mü olduğunun önceden

bilinmesini, bireyin yapması veya yapmaması gereken davranışları ve son olarak diğer bireylerden yapılması beklenen veya yapılmaması istenen davranışları kapsamaktadır. Bununla birlikte ahlâkın değiştirilmesinin zorluğu, sorgulanamazlığı ve eleştirilemezliği nitelikleri, onun bireyler için her zaman kabul edilebilir gerçeklikler olarak görülmemesine neden olmaktadır. Bundan dolayı bir ahlâk kuralının toplumsal hayatla ne kadar uyumlu olduğu sorgulanabilir. Buradan da bahsedilen zihniyet kavramına yaklaşıyor (Aygül, 2014: 45). Aslında burada, yukarıda bahsedilen iki ölçüt kullanılmaktadır. Şöyle ki bir ahlâk kuralı toplumun görünen yüzü olsa da eyleme dönüşmüş olmalı yani davranış şeklini alması gerekir. Söz konusu ahlâk kuralı bir davranış şeklini almışsa, bunun zihniyetin yansımaları olduğu kabul edilebilir.

Kısaca, salt ahlâkın toplum hayatında merkezi bir işlevinin olduğunu söylemek güçtür. Bu güçlü dini inançlar ve felsefi düşünceler için de geçerlidir. Hepsinde, meşruiyet zeminine oturtulmuş olsun veya olmasın, norm ve reel arasında uyum veya çatışma tam olarak toplumsal süreçlerin ortaya çıkardığı zihniyete karşılık gelmektedir. Dolayısıyla iktisat özelinde, norm olarak iktisat ahlâkı ile kişinin gerçek davranışında sürdürdüğü değer ve inançların toplamı olan iktisat zihniyetinin ayırt edilmesi gerekir (Aygül, 2014: 46). Böylece “olması gereken” anlamında iktisat ahlâkının norm ve “olan”ın ise zihniyetin yansımaları olduğu kabulüyle Ortodoks İktisat’ta iktisadi bireyin tipolojisi olan “homo economicus”un ahlâkının iktisat ahlâkı olduğu belirtilebilir.

Bununla birlikte iktisat ahlâkı ile iktisat zihniyetinin ayrışması karmaşık bir meseledir. Başka bir deyişle, iktisat özelinde norm ile reel arasındaki uyum veya çatışma tam da bu noktada düğümlenmektedir. Her ne kadar bireyler iktisadi davranışlarını ahlâka dayandırarak meşrulaştırmaya çalışsalar da, çoğu kez farkında olarak veya olmayarak bunun dışına çıkıp kendilerinden de bir şeyler katma ihtiyacını hissederler. Dolayısıyla iktisadi zihniyetin yalnızca içsel bir boyuttan ibaret olduğu söylenemez¹. İktisadi hayatla bunu belirleyen iktisadi zihniyet zıtlaşmaktadır (Sombart, 2011: 15; Aygül, 2014: 47-8). Böylece zihniyet konusunda subjektif bir boyutun bulunması bir yana; görünenin iktisadi hayat, görünmeyen zihniyet olduğu ve dahası iktisadi hayatın zihniyetin “kendinden küçük bir gölgesi” olduğu kabul edilebilir.

Yukarıda zihniyete ilişkin verilen tanımlar ve açıklamalardan hareketle iktisadi zihniyet “toplumun kabul ettiği, kuşaktan kuşağa aktarılıp yeniden üretilen ve ilgili toplumun üyeleri tarafından içselleştirilip eyleme dökülen bilgi stoklarının iktisadi hayata yansıtılan kısmı” şeklinde tanımlanabilir. Burada önemle belirtilebilir ki tüm zamanlar ve toplumlara ilişkin değişmez bir zihniyet tanımını kabul etmek mümkün değildir çünkü her tarihsel dönemin kendine özgü iktisadi yapıları olduğu düşünülerek, tarihsel dönemlere göre ayrı ayrı iktisadi zihniyetlerden bahsedilebilir. Böylece her dönemde farklı zihniyetlere

1 Nitekim Ülgener (2006b: 17)’e göre iktisadi zihniyet, iktisadi faaliyetlerinde “gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı”dır. Burada “gerçek davranışında sürdürdüğü” ifadesiyle anlatılmak istenen; söz konusu değer ve inançların düşünce boyutunda kalmayıp belli bir davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır.

sahip olan bireylerin varlığı da kabul edilebilir çünkü iktisadi hayatı tüm zamanlar için tek bir zihniyetin yönlendirdiği kabul edilemez. Zira kapitalizm öncesi toplumdaki bir köylü ile modern bir bankacı, zanaatkar ile modern bir girişimci arasında (dönemsel, mesleki, hatta çocuklukla yaşlılık gibi) bireysel iktisadi zihniyet farklarının bulunduğu aşikârdır. Bununla birlikte egemen olan zihniyetin belirlenmesi -belirli bir tarihsel dönemin iktisadi yapısını belirleyen iktisadi sistemler içinde farklı zihniyetlere sahip bireylerin varlığı aşikâr olsa da- olgusal olarak konunun incelenebilmesi için gereklilik arz etmektedir. Böylece her tarihsel dönemin kendine özgü bir iktisadi yapısının olduğu ve dolayısıyla her iktisadi yapının da kendine özgü bir iktisadi zihniyetinin bulunduğu söylenilebilir. Tarihsel dönemlerin de üretim tarzlarına göre şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda iktisadi zihniyet de üretim tarzlarına göre değişebilmektedir (Sombart, 2011: 16-8; Aygül, 2014: 49-51).

Kapitalizm öncesi bir iktisadi zihniyet yapısına sahip olan Osmanlı Devleti için yaptığı analizde M. Genç; iase, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç iktisadi zihniyet ilkesi bulunduğunu ortaya koymuştur². Kısaca, iase ilkesi “iktisadi faaliyete tüketici açısından bakılarak ilk üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması”, gelenekçilik ilkesi “iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel olarak kabul edilmiş kuralların gözetilmesi” ve fiskalizm ilkesi “iktisadi faaliyetlerde devlet gelirleri yönünden bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi” şeklinde tanımlanmıştır (Genç, 2012; Bozpinar, 2018). Söz konusu ilkeler Osmanlı yönetimine iktisadi alanda referans çerçevesi oluşturmuştur. Osmanlı yöneticilerinin sayılan iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesindeki iktisadi davranışlarının Weber (2012)’in subjektif rasyonelliği anlamında rasyonel olduğu kabul edilebilir. Biz bunu Osmanlı rasyonalitesi olarak kavramsallaştırıyoruz³. Burada kapitalist çağda olmamıza rağmen kapitalizm öncesi toplumların bilgisine sahip olmamızın önemi ortaya çıkmaktadır. Öyleki Osmanlı rasyonalitesinin ancak kapitalizm öncesi toplum yapılarının bilinmesiyle anlaşılabileceğini düşünmekteyiz. Kuhn (2003: 60)’un belirttiği üzere “Zamanını doldurmuş kuramların, sırf bir kenara atıldıkları için, ilkece bilimsel olmadıkları söylenemez.”

Bu çalışmada iktisadi zihniyet yönünden Osmanlı insanı incelenecektir. İnceleme rasyonalite kavramı odağında yoğunlaşmıştır.

Çalışmada “karşılaştırmalı yöntem” kullanılmıştır. Bu kapsamda Batı Avrupa’da kapitalist tipin ortaya çıkışına varan süreçte, dönemin Batı Avrupa ile Osmanlı toplumları iktisadi zihniyet yönünden rasyonalite bağlamında incelenecektir.

2 Bu ilkelerin Orta Çağ’da feodal üretim tarzının egemen olduğu Batı Avrupa ülkelerinin toplumsal hayatında da geçerli olduğu görülmektedir. Ayrıntılar için bk. Heckscher (1935). Bununla birlikte M. Genç’in böylesi geçerliliğin mevcudiyetine ilişkin olarak herhangi bir açıklamasına tarafımızdan rastlanılmamıştır.

3 Bu kavramsallaştırmanın ilkeler bazında -aşağıda açıklanacak- toplumun üst tabaka veya alt tabakası ve üretici kesimi için de mutlak geçerliliğini ileri sürmüyoruz.

Çalışmanın birinci bölümünde toplumların maddi üretim şartları ile iktisadi zihniyet ilişkisi açıklanacaktır. Bu kapsamda tarihsel maddeci yaklaşım (Marxist yaklaşım) ile Alman Tarihsel Okulu düşünürlerinin görüşlerine yer verilecektir. İkinci bölümde ise Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti rasyonalite temelinde iktisadi zihniyet yönünden karşılaştırılacaktır. Son olarak elde edilen sonuçlar ortaya konulup bazı tespitlerde ve önerilerde bulunulacaktır.

II. Topumlarda Maddi Üretim Şartları-İktisadi Zihniyet İlişkisi

Topumlarda egemen iktisadi zihniyet ile maddi üretim koşulları arasında bir ilişki bulunur. Söz konusu ilişkinin analizine dönük olarak iki yaklaşım bulunmaktadır. İlki K. Marx ve F. Engels'in ortaya koydukları tarihsel maddeci yaklaşım (Marxist yaklaşım) olup üretim ilişkileri öne çıkarılır ve mekanik olmamakla birlikte zihniyetin üretim ilişkileri kalıbını yansıttığı kabul edilir. Buna göre, toplumlarda artı-ürüne el koyulması (temellük edilmesi) mekanizmasının karakteristiğini ilgili toplumdaki üretim ilişkileri belirlemekte olup bu mekanizmanın ilgili toplum için dinsel inanışlar *vb.* temelinde şekillenen bir zihniyet yanı da bulunmaktadır. İkinci yaklaşım ise Alman Tarihsel Okulu çizgisini izleyen M. Weber ve W. Sombart'ın görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olup, zihniyet öne çıkarılır ve zihniyetin özerk ya da bağımsız olarak maddi üretim koşullarını belirlediği kabul edilir. Bu yaklaşımın başlıca temsilcileri olarak Weber, Sombart, S. F. Ülgener ve Genç belirtilebilir. Weber, kapitalizmin doğuşunu Protestan ahlakına ve Sombart Yahudiliğin gerekleriyle ilişkilendirirken Ülgener, Osmanlı Devleti'nde kapitalist nitelikte bir girişimci tipinin ortaya çıkamamasını Osmanlı toplumunda İslam dininin etkili olmasına bağlamış ve Genç, Osmanlı Devleti iktisadi zihniyetinin iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerine dayandığını ortaya koymuştur.

Marxist yaklaşıma göre tarihsel olarak geçerli maddi üretim koşulları –ki bu üretim tarzı olarak kavramsallaştırılmaktadır- ilgili toplumun zihniyetini belirler⁴.

4 Marx (2011: 39-40) kendi tarih yöntemi olan tarihsel materyalizmin tanımı bağlamında konuyla ilgili olarak şunları söyler: "...Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, çok ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile –ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir-, hukuksal, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik biçimleri ayırt etmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm

Belirtmekte fayda vardır ki Marxist yaklaşıma göre toplumun maddi koşullarının ilgili toplumun zihniyetini belirlemesi mekanik bir niteliğe sahip⁵ değildir yani toplumun maddi üretim koşulları o toplumun zihniyetini belirlediği gibi zihniyet, maddi üretim koşullarının değişimini engelleyici ya da yönlendirici bir niteliğe de sahiptir⁶. Marx ve Engels (2015: 61-2) bunun açıklamasını ideoloji kavramını kullanarak yaparlar:

“...Tarih, her biri kendinden önce gelen kuşaklar tarafından kendisine aktarılmış olan malzemeleri, sermayeleri, üretici güçleri kullanan farklı kuşakların art arda gelişinden başka bir şey değildir; bu bakımdan, her kuşak, demek ki, bir yandan geleneksel faaliyeti tümüyle değiştirmiş olan koşullar içinde sürdürür ve öte yandan, tümüyle değişik bir faaliyetle eski koşulları değiştirir; bu, kurgu yoluyla öyle çarpıtılabilir ki, daha sonraki tarih önceki tarihin amacı haline getirilir, örneğin, Amerika'nın keşfine, Fransız devriminin patlamasına yardım etme amacı atfedilir; dolayısıyla, böylece tarih kendine özgü amaçlar edinir ve 'diğer kişiler gibi bir kişi' ... haline gelir, oysa geçmiş tarihin, 'belirleme',

- verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi göz önünde tutularak, bir hükme varılamaz; tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi yaşamın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir...”
- 5 Bu nitelik, Marxist yaklaşıma yönelik ekonomik determinizm suçlaması olarak iktisat yazınında önemli bir tartışmadır. Toplumsal kurumların ekonomik belirlenimi özellikle kapitalist bir fenomendir ve Orta Çağ toplumuna uygulanamaz ki bu toplumda ideoloji ve siyaset (din) kilit rol oynar. Orta Çağ Katoliklik, Antik Çağ da siyaset üzerine var olmamıştır fakat bunlar ekonomik ilişkilerin kısmen ifadesi, rasyonalize edilmesi ve yaşanması formlarıdır. Prekapitalist toplumdaki ekonomik içerikte olmayan sosyal yapı unsurları –inanç sistemleri, kurumsal yapılar, kültürel gelenek vb.- ikincil nitelikte olmakla birlikte sosyal ilişkilerin yeniden üretimini düzenlemişlerdir. Sosyal formasyonda Orta Çağ Avrupası'nda dinin, Avustralya Aborijin toplumlarında akrabalık ilişkilerinin ve Klasik Yunan dünyasında dinin egemenliği Marxist ekonomik indirgemeciliğe karşı kullanılmıştır fakat Marx, bu sözde baştan başa ekonomik olmayan üstyapı unsurlarının da üretim ilişkileri fonksiyonunu yerine getirdiğini vurgulamıştır. Ayrıntılar için bk. Haldon (1993).
- 6 Bunun yanında, Tosh (2013: 163-4)'un da belirttiği üzere maddi üretim koşulları (ekonomik altyapı) ile zihniyet (üstyapı) arasındaki ilişki kaba bir determinist model niteliğinde değildir. İlk olarak üretici güçler üretim araçlarıyla ve emekçinin kol gücüyle sınırlı olmayıp teknik hüneler ve bilimsel bilgi de bunlara dâhildir. İkinci olarak siyaset ve ideolojinin, Marx'ın bakışından ancak ekonomik altyapıyla ilişkili olarak kavranabileceği açık olmakla birlikte Marx, ters yöndeki etkiler için de açık kapı bırakmıştır. Bu kapsamda önceden mülkiyet hakları ve yasal yükümlülüklerin belirlendiği bir çatı oluşturulmaksızın herhangi bir ekonomik ilişki sistemi kurulamaz yani zihniyet, üretim ilişkilerini yansıtmakla kalmaz, bunları geçerli ve mümkün kılmaya işlevi de görür. Son olarak, Marx, ekonomik olmayan bütün sosyal ilişkilerin bu altyapıya göre belirlendiğini de ileri sürmemiştir. Böylece ekonomik altyapının, üstyapı unsurlarını en ince ayrıntısına varana dek belirlemediğinin ancak kısıtlayıcı koşullar koyduğunun söylenmesi Marx'ın yaklaşımının özüne daha uygun olacaktır. Nitekim Engels (2000) bu noktayı ısrarla vurgulamıştır: “...Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diye bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir, ama üstyapının çeşitli öğeleri... de tarihsel savaşımın gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler...”

‘amaç’, ‘tohum’, ‘fikir’ gibi terimlerle belirtilmesi, daha önceki tarihin bir soyutlamasından, daha önceki tarihin yakın tarih üzerinde meydana getirdiği aktif etkinin soyutlamasından başka bir şey değildir..”

Burada ideoloji vasıtasıyla yani çarpıtarak “sonraki tarihi önceki tarihin amacı haline getiren” iktidar sahipleridir (Marx ve Engels, 2015: 72-3):

“..Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır. ... Egemen sınıfı meydana getiren bireyler, başka şeyler yanında bir bilince de sahiptirler ve sonuç olarak düşünürler; bu bireyler, bir sınıf olarak egemen oldukça ve tarihsel çağı bütün genişliğince belirledikçe, elbette ki, bu bireyler sınıflarının bütün genişliğince egemendirler ve öteki şeyler bakımından olduğu kadar, düşünürler, fikir üreticileri olarak da egemendirler ve kendi çağlarının düşüncelerinin üretimi ve dağıtımını düzenlerler; o halde onların düşünceleri, çağlarının egemen düşünceleridir..”

İktidar sahiplerinin ideoloji vasıtasıyla zihniyetin maddi üretim koşullarını belirleyici kılmaları üç aşamalı bir süreçte gerçekleşir (Marx ve Engels, 2015: 75-6):

“1-Fikirleri, ampirik nedenlerle maddi bireyler olarak ve bizzat bu insanların ampirik koşullar içinde, egemen olan insanlardan, bu insanların kendilerinden ayırmak ve sonuç olarak tarihe egemen olanların fikirler ya da yanılısamlar olduğunu kabul etmek.

2-Fikirlerin bu egemenliğine, bir düzen getirmek, birbirini izleyen egemen fikirler arasına mistik bir bağ koymak gerekir ve buna, fikirleri ‘kavramın kendi kendini belirlemeleri’ olarak kavramakla ulaşılır. (Bu, düşüncelerin kendi ampirik temelleriyle birbirlerine gerçekten bağlı bulunması olgusu, bu ikinci işi olanaklı kılar; bundan başka, arı ve yalın düşünceler olarak anlaşıldıklarından, bu düşünceler, kendinden farklılaşmalar haline, bizzat düşünce üreten ayrımlar haline gelirler.)

3-Bu ‘kendini belirleyen kavramı’, mistik görünümünden soyamak için, o, bir kişi -‘özbilinç’- haline dönüştürülür, ya da büsbütün materyalist görünmek için, ondan tarihte ‘kavramı temsil eden, yani kendileri de tarih yapımcıları olarak, ‘gardiyanlar komitesi’ olarak, egemenler olarak, ‘düşünürler’i, ‘filozoflar’ı, ideologları temsil eden bir kişiler dizisi yaratılır. Bir çarpıda tarihin bütün materyalist öğeleri çıkarılıp atıldı ve böylece artık kurgu alanında rahatça doludizgin at koşturulabilir..”

Bu açıklamalar Osmanlı iktisadi zihniyetinde ifadesini adalet dairesi⁷ kavramında bulmuştur. Buna göre; Osmanlı Devleti'nde üretim ilişkileri sonucu belirlenen artı-ürüne devlet tarafından el konulması adaletin gereğidir ve bu gereklilik ideolojik olarak statüleri meşrulaştıran dinsel temele dayandırılmaktadır⁸.

Ülgener (1940: 358, 9 no.lu dipnot) ise, iktisadi zihniyet ile maddi üretim koşulları arasındaki ilişkiye ilişkin şunları söylemektedir:

“...ekonomi zihniyeti mefhumunun, ... ekonomi ideolojisiyle karıştırılması doğru olmayacağına... işaret etmeliyiz. İdeoloji, ilk bakışta mahz hakikatin ifadesi olduğu zannedilmekle beraber, fiiliyatta ekseriya muayyen bir zümrenin menfaat ve ideallerini tahakkuk ettirmek için ileri sürülmüş bir fikir tarzıdır; bu manada komünist yahut faşist ilh... ekonomi ideolojilerinden bahsedilebilir. Zihniyet ise, uzun asırların üst üste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsi arzu ve ideallerinden müstakil olarak tahteşsuurda tamamıyla insiyaki hale getirdiği fikirlerin heyeti umumiyesidir; ekonomi zihniyeti bu suretle kendisini, arkasına ekseriya haris menfaatlerin gizlendiği idelerden, yani ideolojilerden kolaylıkla ayırt eder. Gerçi ideolojiler, ortaya atıldıktan kısa bir zaman sonra seri bir muvaffakiyet iddiasıyla, şumul sahalarını muayyen ve mahdut zümrelerin hususi fikir istikametine münhasır bırakmak istemezler ve kendilerini geniş kütlelerin samimiyetle benimsediği yerleşik bir zihniyet olarak tanıtmaya çalışırlar. İdeoloji ile zihniyet arasında müteakıl tesirler büsbütün inkâr edilmemekle beraber, her ikisinin kısa bir zamanda birbirleriyle birleştiğini zannetmek, fikri ve manevi hayatın batı istihalelerini pek basit telâkki etmek demek olur...”

7 İnalçık (1964)'a göre Osmanlı Devleti'nde artı-ürünün devlet tarafından temellük edilmesinin ideolojik temelini “kadim Doğu ilkesi” (the old Oriental maxim) adalet dairesi sağlamıştır. Buna göre adalet dairesi şöyle ifade edilmektedir: Hükümdarın, askeri olmaksızın gücü de yoktur; parasız asker de olmaz; hükümdarın tebaasının refahı olmaksızın para olmaz ve adalet olmaksızın tebaanın refahı da olmaz. Görüldüğü üzere adalet dairesi “iktisadi yeniden üretimin ideolojik yeniden üretime yani artığın üretilmesinin adalet ve siyasi düzenin otoriteler tarafından adil bir biçimde idare edilmesine bağlı olduğunu telkin ederdi” (Keyder, 1989: 28). Öz (1999)'e göre Osmanlı belgelerinde “daire-i adliye” de denilen adalet dairesi dairesel bir döngü biçiminde açıklanmıştır: Adalet, dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağıdır; devleti düzenleyen şeriatdır; hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hâkim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı toplayacak olan tebaadır; tebaayı hükümdara kul eden ise adalettir.

8 Burada Haldon (1993: 53)'un dikkati çektiği üretim tarzıyla emek sürecinin aynı anlamda kullanılmasının da ideolojik bir işlev gördüğünü belirtmek uygun olacaktır. Buna göre; üretim tarzının bir anlamı emek sürecidir ki bu üretici organizasyon tiplerinin genelleştirilmesine imkân sağlar; hane tipi, çiftçi tipi, göçer tipi vb. Böylesi bir tipleştirme nihayetinde içinde bulunduğu sosyal formasyondan kopuk bir şekilde sadece betimleme sağlar. Bu makro perspektiften yani sosyal formasyonunun bütünlüğünden kopuk fakat sosyal formasyon üretici organizasyon tipiyle sınırlı bir yapı gibi meşrulaştırılmaktadır. Adalet dairesi kavramı kullanılarak Osmanlı tımar sisteminin sanki tüm Osmanlı sosyal formasyonuymuş gibi bir görüntü yaratıldığı kabul edilebilir.

Görüldüğü üzere Ülgener (1940), “yanlış bilinç” anlamında ideolojinin⁹, üretim ilişkilerinin meşrulaştırılmasındaki işlevini kabul etmekle birlikte adeta bilinçaltına yerleşmiş saydığı zihniyete göre belli zümrelerin çıkarlarına hizmet etmesi yönüyle ideolojinin daha dar kapsamlı olduğunu kabul etmektedir. Bu açıklamalar, ideolojinin üretim ilişkilerinin yanlış bilinç yaratılması yoluyla meşrulaştırılmasına hizmet ettiği şeklindeki Marxist görüşün başka şekilde ifadesi olarak kabul edilebilir (Jakubowski, 1936; Marx ve Engels, 2015).

III. Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa Karşılaştırması: Osmanlı İktisadi Zihniyeti Hangi Rasyonalite?

Ülgener (2006a), Osmanlı insanının kapitalizm öncesi toplumlara özgü bir iktisadi zihniyet yapısında bulunmasını İslam dininin etkisiyle açıklarken, Weber, zihniyetin bir unsuru olarak din ile iktisat arasında kurduğu ilişkiyle kapitalizmin doğuşunu açıklamıştır¹⁰. Burada Weber’in açıklaması, Hristiyanlık dininde yaşanan reformasyonun da etkisiyle Batı Avrupa insanında kapitalist zihniyet yönünde dönüşüm yaşandığı şeklindedir. Weber’e göre kapitalist zihniyet, genel olarak sanıldığı gibi sınırsız bir kazanma ve sömürme hırsı değildir zira öylesi tarihin her döneminde görülmüştür. Reformasyonun sonucunda farklı olarak Batı Avrupada “Tanrı’nın isteğine yönelik olarak” “bu dünyadaki hayat biçiminin öte dünyadan bakarak” düzenli bir meslek çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutumlu ve hesabını bilen nitelikte yeni bir insan tipi ortaya çıkmıştır¹¹. Bu dünyadaki hayat biçiminin de öte dünyadan bakarak rasyonel hale getirilmesinde riyazetçi protestanlığın meslek kavramının etkisi olmuştur (Ülgener, 2006a: 12; Weber, 2011: 140-1). Bu etkiyle ilgili olarak Weber, bir yanda bu düzenli hayat tutkusu ile diğer yanda protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-

9 Jakubowski (1936) gibi “yanlış bilinç” anlamında kullandığımız “ideoloji” kavramı, ilk kez Fransız Devrimi sonrasında yazılmış Fransızca metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Fransız materyalistler kendi düşüncelerini tanımlamak üzere ideoloji kavramını kullanmaya başlamışlardır. Bu filozoflar, düşünce (idea) biliminin (logos) tam tercümesi olarak ideologie, bu bilimle uğraşmaları nedeniyle kendilerini adlandırmak üzere de ideologues kavramlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. İdeoloji kavramıyla karşılaşılması önerilen düşünce biliminin amacı ise, düşüncelerin doğal kökenlerini araştırmak, yanlısamları ve yanlışları açığa çıkartarak topluma ilişkin doğruları toplumsal reformların hizmetine sunmak olmuştur. Bununla birlikte başlarda olumlu bir anlam içeren kavram, daha sonra Napolyon’un ideologlara yönelik eleştirileriyle olumsuz bir vurguyla kullanılmaya başlanılmıştır (Çelik, 2005: 27-8).

10 Bununla birlikte Weber (2011: 249)’e göre Protestanlık’ın olduğu yerlerde istisnasız kapitalist zihniyetin var olduğu söylenemez çünkü bunların ilişkisinin karmaşık tarihsel olguların birbiriyle nedensel bağları içinde anlaşılabilceğini kabul eder.

11 Weber (2011: 248) “Ben ısrarla, reformasyonun yalnızca kapitalist ruhu, ‘ya da gerçekten’ (ekonomik düzen olarak) kapitalizmi yarattığı şeklindeki ‘budalaca’ tezlerin olabilirliğini reddettim; çünkü önemli kapitalist işletme biçimleri reformasyondan çok daha önce de vardı.” diyerek yeni tip (kapitalist tip) insanın ortaya çıkmasında zihniyet değişiminin önemine vurgu yapmaktadır.

riyazetçi¹² kanadı olan Calvinizm ve bununla aynı çizgide olmak üzere Püritanizm¹³ arasında bir yakınlıktan bahsetmektedir¹⁴ (Ülgener, 2006a: 12).

Cameron ve Neal (2003)'dan anlıyoruz ki Orta Çağ'da Batı Avrupada az veya çok istikrarlı bir şekilde tarım dışı üretimde (imalatta) teknolojik yenilikler (icatlar) gerçekleşmiştir ve bu yenilikler üretimde kullanılmıştır. Geç Orta Çağ'dan sonra bu yeniliklerin ifadesi imalathaneler olmuştur. Böylece en azından İngiltere tekstil imalatı sektöründe görüldüğü kadarıyla loncaların tedrici olarak gözden kayboldukları ve üretimin kırsal bölgelere taşındığı anlaşılmaktadır. Bu altyapı değişiklikleri yanında Batı Avrupada Orta Çağ sonlarında yaşanan Rönesans ve Reform hareketleriyle -Rönesans'ın aklın egemenliğini getirmesi ve Reform'un dinin egemenliğini sona erdirmesiyle- üstyapı ve dolayısıyla zihniyet de değişmiştir. Batı Avrupada Orta Çağ boyunca Hristiyanlığın toplum üzerindeki baskısı, Orta Çağ'ın sonlarına gelindiğinde "reform" hareketlerine bir gerekçe oluşturmuştur. Reform sonucu ortaya çıkan Protestanlık, Batı Avrupa insanındaki Orta Çağ'ın maddi dünyayı dışlayan zihniyetini değiştirerek dünyevi eylemlerin yerine getirilmesinin Tanrı'nın isteği olduğu şeklinde bir zihniyeti geçerli hale getirmiştir. Dahası Protestanlık her türlü irrasyonel ve metafizik bilgiyi dışlayarak rasyonel, pozitivist ve seküler bir zihniyet geliştirmiştir. Bu zihniyetin gereği olarak, Protestanlık öncesinde hayıflanan ticaret yaparak para kazanılması ve benzeri nitelikteki eylemler birer erdemli eylem haline gelmiştir. Böylece Protestanlığın geliştirdiği bu zihniyet kapitalist zihniyeti oluşturmuştur (Salgar, 2014). Rönesans ise kısaca XV. ve XVI. Yüzyıl'larda İtalyada yaşanan entelektüel ve kültürel gelişmelerdir. Bu süreçte dini ve mistik bilgi karşısında akla dayalı

- 12 Riyazetin sözlük anlamı "yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak" iken tasavvufi anlamı "nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşru arzularından mahrum etmektir." Riyazetin esasını nefsin yeme, içme ve cinsel arzularının, mal-mülk, makam-mevki ve şan-göhret gibi dünyevi istek ve tutkularının kontrol edilebilmesi için bir yandan yeme, içme, uyuma ve konuşmanın azaltılarak zaruret ve ihtiyaç halleriyle sınırlandırılması, diğer yandan nefsin zor işlere koşulması ve nefsin zafiyeti karşısında uyanık olunması teşkil etmektedir (Uludağ, 2008). Dolayısıyla riyazetçi, adeta dünyanın kötülüklerinden kaçmaktadır. Diğer taraftan Calvinizm'in metodik-riyazetçiliğinde, kötülüklerinden dolayı dünyadan kaçmak yerine bu kötülüklerin disiplinli bir nefis terbiyesi ile göğüslenerek alt edilebileceği zihniyeti geçerlidir. Böylece Ülgener (2006a)'ın kullandığı metodik-riyazetçi kavramında "metodik" ibaresinin disiplini ifade ettiği anlaşılmaktadır.
- 13 Calvinizm, Cenevre merkezli olarak ortaya çıkmakla birlikte yayılmış ve sonrasında İngiltere'de diğer Protestan kolları ile birlikte Püritanizm'in doğuşuna yol açmıştır. Calvinizm ve Püritanizm iş ve meslek ahlakındaki ortak görüşleri ile o gün bugün biri diğerinin yerine kullanılagelmiştir (Ülgener, 2006a: 12, 7 no.lu dipnot).
- 14 Weber'in kapitalizmin doğuşunu zihniyetin bir unsuru olarak din (Protestanlık) ile iktisat arasında kurduğu ilişkiyle açıklamasına benzer bir açıklamayı Sombart Yahudilik'le yapmıştır. Sombart'a göre XVI. Yüzyıl'dan itibaren kapitalizmin ortaya çıkışında Yahudilerin iktisadi zihniyeti etkili olmuştur. Sombart, Yahudilerin dininin gündelik hayatın tüm ayrıntılarına varana dek -rasyonellik dâhil- kapitalist zihniyeti içinde barındırdığını, bu zihniyetin kapitalizmin doğuşuna yol açacak nitelikteki gelişmelerle birlikte bir noktada kapitalizmi doğurduğunu kabul etmektedir (Sombart, 2005; Sombart, 2011). Sombart'ın kapitalizm doğuşu ve Yahudilik arasında kurduğu bağla ilgili bir inceleme için bk. Öz (2013).

yani rasyonel bilginin önemi Batı Avrupada XVI. Yüzyıldan itibaren artmış ve Hristiyanlık dinine yönelik tepkiler oluşmuştur. Rönesans sürecinde, Orta Çağ boyunca yasaklanan keşif, çalışma ve tabiatı anlama çabaları kabul edilir duruma gelmiştir. Böylece dünyevi bir zihniyet ortaya çıkmıştır (Yaşar, 2011). İslam toplumlarında ise o dönemde etkili olan tasavvuf zihniyeti insanları maddi dünyadan kopuk bir hayata yöneltmiştir. Bu kapsamda Osmanlı eğitim kurumları olan medreselerde Selçuklu dönemi geleneği sürdürülerek Gazali'nin temsil ettiği tasavvufun etkili olduğu belirtilebilir (Salgar, 2014).

Yukarıda yer alan açıklamalar, Batı Avrupada kapitalizmin ortaya çıkışında dönemin Batı Avrupa insanında mevcut rasyonelliği de barındıran iktisadi zihniyetin etkili olduğunu göstermektedir. Buradaki rasyonellik kavramı içerik olarak Ortodoks İktisat'ın kabul ettiği anlamda rasyoneliktir. Osmanlı iktisadi zihniyetinde ise bu anlamda değil de "Osmanlı rasyonelliği" diyebileceğimiz türden bir rasyonellik geçerli olmuştur. Hem iki tür rasyonellik arasındaki farklılığın hem de "Osmanlı rasyonelliği"nin anlaşılabilmesi için bazı açıklamalarda bulunmak uygun olacaktır.

Batı düşüncesinde Aristoteles'ten beri insanın doğasına ilişkin geleneksel tanımlamaya göre "insan logos (akıl) sahibi bir varlıktır." Bununla birlikte Batı geleneğinde bu tanım Latince "ratio" kavramı ile ifade edilmiştir. Bu, "insanın rasyonel bir varlık olması" demektir. İnsanın rasyonel varlık olduğunu söylemekle, akıl sahibi varlık olduğunu söylemek arasında önemsiz sayılmayacak bir fark vardır. Ratio kavramı, logostan farklı olarak hesaplama yetisi olarak kavranmaktadır. İnsanın rasyonel bir varlık olarak tanımlanması sürecine, daha sonra "ekonomik varlık" (homo economicus) olarak tanımlanması eşlik etmiştir (Yılmaz, 2009: 17; Aykutalp ve Çelik, 2017). Weber (2012) ise iktisadi anlamda biçimsel rasyonellik ve subjektif rasyonellik olmak üzere iki tür rasyonellik tanımlamıştır¹⁵. Biçimsel rasyonelikte, iktisadi davranışta teknik olarak mümkün bir şekilde nicel hesaplama yapılabilirken, subjektif rasyonelikte iktisadi davranış mutlak değerlerden¹⁶ oluşan (geçmiş, mevcut ya da gelecek) bazı ölçütlere göre değerlendirilmektedir. Dolayısıyla subjektif rasyonellik kavramı çok fazla belirsizlik içermektedir. Şöyle ki bu kavram çerçevesinde iktisadi davranış için teknik olarak en yeterli metotlarla yapılan hesaplama yeterli olmamakta aynı zamanda ahlâki, siyasi, faydacı, hedonist (hazcı), feodal, eşitlikçi

15 Bu çalışmada Weber'in "substantive rationality" kavramının karşılığı olarak "subjektif rasyonellik/rasyonelite" kavramı kullanılmıştır. Substantive kelimesinin Türkçe karşılığı olarak "tözel" ve "özel" kelimeleri kullanılmaktadır. Bunlardan tözel kelimesinin anlamı "tözle ilgili" olup bu da "değişenlerin özünde değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavram, cevher" anlamındaki töz kelimesinden gelmektedir. Özel kelimesi de benzeri anlama sahiptir "Bir şeyin temel ögesiyle ilgili, öze ilgili". Görüldüğü üzere substantive kelimesi subjektif bir anlam içeriğine sahiptir. Dolayısıyla herhangi bir kavram substantive nitelikte ise, buna pozitif bilim kriterleri uygulanamaz. Bu nedenle her ne kadar Türkçe çevirisi olarak "özel rasyonelite" kavramı kullanılsa da "substantive rationality" kavramı subjektif bir anlam içerdiğinden "subjektif rasyonelite/rasyonellik" kavramının kullanılmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Kelimelerin anlamı için Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'ten yararlanılmıştır.

16 Kırmızıaltın (2017: 24)'a göre, bu mutlak değerler "belirli bir inanç seti bağlamında" ortaya çıkmaktadır.

ya da başka bir mutlak ölçüt uygulanmakta ve iktisadi davranışın sonuçları –bunlar doğru hesaplama anlamında biçimsel olarak rasyonel olsa da- bu değerlere göre ölçülmektedir¹⁷. Bu tür rasyonellik için neredeyse sonsuz sayıda olası değer ölçütleri vardır. Bütün bu yaklaşımlar parasal açıdan hesaplamanın biçimsel rasyonelliğini ikinci dereceden önemli ve hatta özellikle modern hesaplama şeklinin sonuçlarıyla ilgili bir şey söylenmeden önce bile görece mutlak hedeflerine temelde zıt görebilmektedir (Weber, 2012: 199-201).

Buradan şu sonuca ulaşmaktayız: Osmanlı yöneticilerinin iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesindeki iktisadi davranışları Weber (2012)'in subjektif rasyonelliği anlamında rasyoneldir¹⁸. Biz bunu kısaca Osmanlı rasyonalitesi olarak kavramsallaştırıyoruz. Böylece kapitalist çağda olmamıza rağmen kapitalizm öncesi toplumların bilgisine sahip olunması halinde Osmanlı rasyonalitesinin anlaşılabilirliğini kabul etmek gerekmektedir¹⁹.

Diğer taraftan rasyonalite yönünden karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa'yla ilgili bazı temel tespitlerde bulunulması mümkün olmaktadır.

Tarihsel olarak bakıldığında Batı Avrupa zihniyeti, rasyonalitenin evrim geçirmesi yönüyle Osmanlı Devleti zihniyetinden farklılaşmaktadır. Batı Avrupa zihniyetinde rasyonellik evrim geçirerek Weberci anlamda subjektif rasyonellikten biçimsel rasyonellik haline almıştır. Biçimsel rasyonelliği barındıran iktisadi insan tipolojisi “homo economicus”dur ve bu tip, iktisadi davranışında teknik tüm imkânları kullanarak nicel hesaplama yapmaktadır. Rasyonelliğin diğer türü olan subjektif rasyonellik ise, kapitalizm öncesi toplumsal yapılardaki insana özgü olup bu insan tipi iktisadi davranışlarında objektif olarak teknik imkânlardan yararlanarak nicel bir hesaplama yapmamakta ve genel olarak geleneksel değerlere göre hareket etmektedir. Batı Avrupa'nın homo economicus tipinde ifadesini bulan biçimsel rasyonelliğinden farklı olan ve dolayısıyla Batı Avrupa zihniyeti ile Osmanlı zihniyeti arasında farklılığı ifade eden iktisadi zihniyet ilkelerine dayanan bu değerleri Osmanlı rasyonalitesi olarak kavramsallaştırıyoruz.

Osmanlı rasyonalitesinin tüm yönleriyle Osmanlı piyasa yapılarında yansıdığını görebilmekteyiz²⁰. Tüm kapitalizm öncesi toplumsal yapılarda olduğu gibi Osmanlı

17 Kırmızıaltın (2017: 25)'a göre, Weber subjektif rasyonaliteyi değer rasyonel sosyal eyleme bağlı olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamada eylem ile doğrudan ilişkiye girilmemekte fakat salt hesaplamaya (teknik olarak mümkün yöntemlere) dayanılmayarak değer ölçeği olarak belirli kriterlerin kullanımı söz konusudur. Değer ölçeğinin çeşitliliği tek bir değere bağlı bir rasyonalite tanımlamayı engeller. Görüldüğü üzere, hesaplamaya (ratio) indirgenmiş bir akla bağlanmayan subjektif rasyonalite belirli bir tarihsel andaki etik, politik, eşitlik gibi kriterlerin oluşumunu ve gelişimini dikkate alır.

18 Kula (1985) aynı kavramsallaştırmayı yapmamış olmakla birlikte bu anlamda rasyonaliteden bahsetmektedir.

19 Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumların anlaşılmasına ilişkin kuramlar zamanını doldurduklarından bir kenara atılmış olsalar da bilimsel niteliklerini korumaktadırlar ve ancak bu kuramlardan yararlanılarak Osmanlı toplumu iktisadi zihniyet yönünden anlaşılabilir.

20 Bu çalışmanın sınırlılığı içinde Osmanlı piyasa yapıları açıklanmamıştır. Ayrıntılar için bk. Bozpinar (2018). Diğer taraftan Osmanlı rasyonalitesinin dayandığı ilkeler Osmanlı yöneticilerinin ekonomi yönetiminde bir referans çerçevesi oluşturmuştur. Dolayısıyla esas olarak Osmanlı maliye bağlamında değerlendirilmektedir. Zihniyet üzerine bu çalışmada söz konusu ilkeler çalışmanın

Devleti'nde de piyasa ekonomisinden farklı olarak bir klasik “pazar” ekonomisinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Farklılık işleyiş süreçlerinden ziyade bunları düzenlemeye dönük ilkeler ve yöntemlerdedir. Dolayısıyla “piyasanın karşıtı pazar”lar da diyebileceğimiz bu yapılar da söz konusu iktisadi zihniyet ilkelerine dayalı devlet müdahalesi çerçevesinde işlev görmüştür. Bu müdahaleden kaynaklı olarak bizzat devlet piyasa ekonomisine geçişi önlemiştir ve kendi iktisadi zihniyet ilkelerine dayalı Osmanlı rasyonelitesi bunu gerektirmiştir. Oysaki zihniyetindeki değişmeye paralel olarak Orta Çağ'ın sonlarında Batı Avrupa'da bizatihi devlet piyasa ekonomisine geçiş yönünde işlev görmüştür. Batı Avrupa'da zihniyet değişikliğinin tüm yönleriyle görülmesi bağlamında, İngiltere örneğinde, krallık hem lonca kısıtlamalarının uygulanmasını onaylamayarak ticaretin büyümesini teşvik etmiş ve ticari sermayenin üretime nüfuz etmesini sağlamış hem de çitleme yasaları çıkararak kendine yeterli aile tarımının gerilemesine ve toplumun üretim ve tüketim araçları edinmek için piyasaya bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Toplumun piyasaya bağımlı hale gelmesi kapitalist gelişmenin önkoşulunu oluşturan iç pazarın gelişmesini sağlamıştır (Dobb, 1992; Cipolla, 2005; Kaymak, 2011). Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş sürecinin anlaşılabilmesi için, İngiltere'deki bu gelişmeleri daha önce açıkladığımız üzere Orta Çağ sonlarında yaşanan Rönesans ve Reform hareketlerinin biçimsel rasyoneliteye evrimdeki etkisi ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Batı Avrupa zihniyeti biçimsel rasyonelliğe doğru evrim geçirirken, Ülgener (2006b)'e göre Osmanlı Devleti'nde Orta Çağ değerlerine dönüş anlamında Ortaçağlaşma yaşanmıştır. Bu süreç, XVI. Yüzyıl'dan itibaren coğrafi keşifler ve dünya ticaret yollarının değişmesiyle başlamıştır. Bunun sonucundan ticarete yaşanan kayıplar normal dışı yöntemler ve kaba istismar şekilleriyle telafi edilmeye çalışılmıştır. Böylece tüketiciye yüklenilmiş ve yerli üretici zarar görmüştür. Kazancın böyle olağan dışı yollardan elde edildiği “savrulma ve boşalma evresi”nde üç normal dışı kazanç yoluna yönelinmiştir: a) Kaba ve zorlu kazançlar: Yağma, yol kesme, soygun, üstü örtülü olarak çiftçiyi ve rant kaynaklarını soyma, devlet mansıplarını parayla satma, para ayarını bozma ve köylerde tefecilik, b) Uysal ve sinsî kazançlar: Konak ve sarayla rabıtalı olanların göze girme, yanaşma, kapılanma gibi servet elde etme yolları ve c) Define avcılığı: Simya, astroloji ve sihir, dua ve keramet satma²¹

sınırlılığı içinde zihniyet bağlamında incelenmiş olup Osmanlı bağlamında değerlendirmeler için bk. Genç (2012).

- 21 Görüldüğü üzere bu kazanç yolları kapitalist türden bir üretim örgütlenmesi yoluyla kâr elde edilmesi amacını taşımamaktadır. Dolayısıyla burada Osmanlı Devleti'nde üretim tarzı veya dış koşullardaki değişmeye bağlı olarak üretim imkânının ve “pazarlar”ın daralması “mafıyavari” bir birikim tipini ve bu tipi anlama imkânı veren farklı bir rasyoneliteyi beraberinde getirmiştir. Başka bir deyişle “Ortaçağlaşma” bağlamında Osmanlı Devleti'nde servet edinme süreci dini ve siyasi düzeye inince farklı bir iktisadi örgütlenme ve birikim ilişkisi ortaya çıkmıştır. Burada dini düzey olarak tarikatlardaki üst tabakanın, üyelerinin çalışmasına bağlı olarak zenginliği belirtilebilir. Siyasi düzey olarak devlet makamlarının vergi, cizye vb. birer rant kaynağı olarak alınıp satılmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Burada mafıyavari birikim tipiyle ilgili Ülgener (2006b: 196-7)'den şu aktarma uygun olacaktır: “...16. asırdan beri fütuhât devri kapanıp toprak kazançlarının ve rant kaynaklarının gittikçe daralması... paranın devamlı olarak kıymetini kaybetmesi çok muhtemeldir ki, yeniceri,

(Bıyıklı, 2019). Bu kazanç yollarından edinilen servete bağlı olarak toplum üst tabaka (umera) ve alt tabaka (fukara) olarak ikiye ayrılmıştır.

Söz konusu tabakalaşma tasavvufun etkisiyle İslami tarikat yapılarında da gerçekleşmiştir²². Ülgener (2006a)'e göre bu süreç tarihsel olarak şöyle gelişmiştir: Zamanla İslami Bâtini tarikatların ortaya çıkması ve mevcut tarikatların mal kazanma hırsı ile dünya işlerine dalıp zevk-ü sefaya düşerek Tanrı'yı hoşnut etme isteklerinin sönmesi sonucu asıl amaçlarından sapmışlar ve İslam dinini dejenere etmişlerdir. Tam da bu noktada tasavvufun iktisadi ahlâk ve zihniyet üzerinde olumsuz etkisi belirgin hale gelmiştir. Buna göre; tarikatların zamanla üye sayısı fazlasıyla artmış ve bunlar tarikat için sürekli çalışmışlardır. Böylece zamanla zenginleşen tarikatlarda bu zenginliğin topluluk içinde bozuk bir şekilde dağılması sonucu alt tabaka ve üst tabaka şeklinde bir zümreleşme ortaya çıkmıştır. Alt tabaka sürekli bir şekilde üst tabakanın ihtiyaçlarını karşılamak için çalışırken, üst tabaka refah içinde ve alt tabakanın çektiklerinden/halinden habersiz bir şekilde yaşar duruma gelmiştir. Bu durum öyle bir noktaya gelmiş ki üst tabakanın bütün geçimi alt tabakanın sırtına yüklenmiştir. Bu noktada üst tabakadakiler için tasavvuf bir "tüketim ve gösteriş tutkusu"na dönüşmüştür.

Görüldüğü üzere toplumun ister tarikat kesiminin içinde isterse tarikat dışı kesiminde üst tabakadakilerde feodal beylik şuuruna benzeri "ağalık ve efendilik şuuruna" geçerlilik

sipahi ve emsâlini tamamlayıcı bir geçim vasıtası olarak san'at hayatına el atmaya zorlamış olsun. Esnaflığa sonradan ve dışardan katılan bu unsurlar, üretici yanında sırf istismarcı bir zümre olarak kalmayıp iş hayatına 'organik' şekilde mal edilebilseler, yani bizzat iktisadileşseler, belki girdikleri yerde bir canlılığa şahit olunabilirdi. Bu mümkün olmamıştır. San'at hayatına kapılanların çoğu, zaten ilişkisini kesmedikleri ocağın -yeniçeriliğin- zorbalığını da beraber getirmişlerdir. Şehir dışında, ham madde üreticisi köylüyü ezen 'sermayeci' ne ise, şehre giden yollar üstünde nakliyeciyeye ve şehir içinde satıcıya göz açtırmayan yeniçeri ve sipahi de odur; söz geçirilmez zorba bir kuvvet!...". Mafyavari birikim tipi Gerth ve Mills (2019: 92)'in belirttiği üzere Weber'in vergici kapitalizm kavramsallaştırmasına karşılık gelmektedir. Vergici kapitalizm tipinde, belirlenmiş kazanç imkânları siyasal güç ve hakların kullanılmasıyla kazanılmaktadır. Bu tipte, bir devletin belli vergileri toplama hakkının özel girişimlere satılması söz konusudur. Osmanlı Devleti'nde iltizam usulü bu tipin örneğini oluşturmaktadır.

- 22 Osmanlı Devleti'nde, tasavvufun etkisiyle dini kurallara göre yaşayan ve iş/meslek hayatında sadece geçimliliğinin (iaşesinin) peşinde olan "mistik tip" in varlığından da bahsedilmektedir. Batı Avrupa'nın kapitalizme geçiş sürecinde mistik tip, reformasyonun etkisiyle dini hayatındaki ilkelerini iş/meslek hayatında da gözeten ve iaşesini kazanmanın ötesinde kazanç peşinde koşmakla Tanrı'nın beğenisini kazanacağına dair bir zihniyete sahip olan "aktif-riyazetçi" tipe evrilmiştir. Osmanlı toplumu ise neredeyse bütünüyle tasavvufun etkisinde mistik tip olarak kalmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde aktif-riyazetçi tipin Melamilik tarikatında geçerli olduğu kabul edilmektedir. Melamilik, ibadet ve dini ritüellerden çok tasavvufun düşünsel yönüne ağırlık verdiği için merkez yerlerde fakat buralarda dahi üst tabakada etkili olmuş ve dolayısıyla Osmanlı toplumunun tabanına yayılamamıştır. Bâtınlık ise daha fazla tasavvufun pratik yönüne ağırlığı verdiği için alt tabakanın tamamını kapsamış ve dolayısıyla Melamilik'e göre çok daha fazla üyeye sahip olduğundan toplumda daha etkili olmuştur (Ülgener, 2006a). Böylece Batı Avrupada mistik tip reformasyonun etkisiyle kapitalist tip yönünde aktif-riyazetçi tipe evrilirken, Osmanlı Devleti'nde tasavvufun etkisiyle böylesi bir gelişim yaşanmamıştır.

kazanmıştır. Bunun yanında üst tabakadakiler iktisadi faaliyetlerle ilgili değillerdir. Servet iktisadi amaçlarla değil geleneksel değerlerin yani “siyasi hayatta pâyve ve itibar, debdebe ve saltanat, unvan ve asalet, nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışabilme gücü” elde edebilmekte araç işlevi görür durumdadır. Bu sayılanlar, alt tabakadakiler için de geçerlidir fakat bunlar ahlâk gereği kadercidir ve bunu dini müeyyideler de besler. Diğer taraftan çalışan kesim için iktisadi faaliyetin amacı iâşe teminidir. Tasavvufun etkisinde meslek örgütleri (loncalar) de bu yönde düzenleyici bir roldedir. Bunlar gelenekçilik ilkesi çerçevesinde iş hayatının statikliği/değişmezliğini sağlamışlardır. Bu durgunluğun yanında iş süreçlerinde ve üretim tekniklerinde de gelenekçilik egemendir. Bu kapsamda işin/mesleğin akıl ve zekâ kullanılarak öğrenilemeyeceği, ustanın emrinde uzun yıllar çalışmakla elde edilebileceği kabul edilmiştir. Akıl ve zekâ kullanılmaması entelektüel yeteneksizliği beraberinde getirmiştir. Orta Çağ insanının biçimsel rasyonalite (hesap ve sayı kavrayışında yetenek) yönünden geriliği, bu yetersizliğin bir göstergesi niteliğindedir. Bu statikliğin yanında ekonomik faaliyette tüketime dayalı bir anlayışın geçerli olduğu görülmektedir. Şöyle ki mal ve hizmetlere maliyetine bakılmaksızın tüketilmekle verecekleri hazzın derecesine göre değer verilmiştir. Böylece emek düşük değerde kabul edilirken, üst tabakanın “lüks hayatı”, alt tabakanın yani fukaranın zihniyetinden tüketim arzusunun her zaman geçerli olmasına yol açmıştır (Bıyıklı, 2019). Alt tabakanın bu arzusunun yukarıda belirttiğimiz saray ve konaklara girme, yanaşma ve kapılanma yollarıyla gerçekleştirmeye çalıştığı belirtilebilir.

Bu anlatılanları bizim iktisadi zihniyet ilkelerine dayalı Osmanlı rasyonalitesi kavramsallaştırmamız çerçevesinde değerlendirdiğimizde; Osmanlı toplumunun hem üst tabakasının hem alt tabakasının kazancını sürekli arttırmanın peşinde olmak yönüyle fiskalist, iâşesinin peşinde olmak yönüyle iâşe ve kazanç yollarında geleneksel usullerden sapmamak yönüyle de gelenekçi nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Weberyan subjektif rasyonalite Osmanlı toplumunda XIX. Yüzyıl’da geldiğinde geçerliliğini korur durumdadır. Bununla birlikte Batı Avrupa’daki gelişmelerin dünyaya yayılması sürecinde Osmanlı Devleti’nin kendine özgü bu iktisadi rasyonalitesi, XIX. Yüzyıl’da daha yeni olan “kapitalist” rasyonaliteye karşı çözülmekte gecikme yaşamıştır²³.

IV. Sonuç

Toplumların egemen iktisadi zihniyeti ile maddi üretim koşulları arasında bir ilişki bulunur. Bu ilişkinin analizine dönük olarak iki yaklaşım bulunmaktadır. İlki Marx ve Engels’in ortaya koydukları tarihsel maddeci yaklaşım olup üretim ilişkilerini öne çıkarır ve mekanik olmamakla birlikte zihniyetin üretim ilişkileri kalıbını yansıttığını kabul eder. Buna göre toplumlarda üretim faaliyetleri sonucu ortaya çıkan artı-ürünün temellük

23 XIX. Yüzyıl’da Bursa ipek sektöründe gerçekleşen yapısal dönüşüm bunu göstermektedir (Bozpinar, 2018).

edilmesi mekanizmasını üretim ilişkileri şekillendirmekte olup bu mekanizmanın ilgili toplum için dinsel inanışlar, geleneksel değerler vb. temelinde meşrulaştırılan bir zihniyet yanı da bulunmaktadır. İkinci yaklaşım ise Alman Tarihsel Okulu çizgisini izleyen Weber ve Sombart'ın görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olup zihniyeti öne çıkarır ve egemen zihniyetin özerk ya da bağımsız olarak maddi üretim koşullarını belirlediğini kabul eder. Bu kapsamda Weber Protestan ahlâkını, Sombart ise Yahudiliğin gereklerini öne çıkarırken Ülgener, Osmanlı toplumunda kapitalist girişimci tipinin ortaya çıkamamasında İslam dininin etkili olduğunu kabul etmiş ve Genç, Osmanlı iktisadi zihniyetinin iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerine dayandığını ortaya koymuştur. Kısaca, iâşe ilkesi “iktisadi faaliyette tüketici açısından bakılarak ilk üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması”, gelenekçilik ilkesi “iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel olarak kabul edilmiş kuralların gözetilmesi” ve fiskalizm ilkesi “iktisadi faaliyetlerde devlet gelirleri yönünden bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi”dir. Belirtmekte yarar vardır ki devlet için geçerli olan bu ilkeler toplumun üst tabakası veya alt tabakası ve üretici kesimi için mutlak geçerlilikte olmamıştır.

Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa karşılaştırıldığında Batı Avrupa zihniyetinde rasyonelitenin evrim geçirdiği kabul edilebilir. Şöyle ki; Batı Avrupa zihniyetinde rasyonellik evrim geçirerek Weberci anlamda subjektif rasyonellikten biçimsel rasyonellik halini almıştır. Biçimsel rasyonelliğe ilişkin iktisadi insan tipolojisi “homo economicus”dur ve bu tip, iktisadi davranışında teknik tüm imkânları kullanarak nicel hesaplama yapmaktadır. Rasyonelliğin diğer türü olan subjektif rasyonellik ise, kapitalizm öncesi toplumlarda geçerli olup bu tip iktisadi davranışlarında teknik imkânlardan yararlanarak nicel bir hesaplama yapmamakta ve genel olarak geleneğe göre hareket etmektedir. Osmanlı insanını bu kategoride değerlendirmek gerekmektedir. Batı Avrupa'nın homo economicus tipinde ifadesini bulan biçimsel rasyonelliğinden farklı olan ve dolayısıyla Batı Avrupa zihniyeti ile Osmanlı zihniyeti arasında farklılığı ifade eden ve iktisadi zihniyet ilkelerine –iâşe, gelenekçilik ve fiskalizme- dayanan bu değerleri Osmanlı rasyonalitesi olarak adlandırıyoruz.

Batı Avrupa ile Osmanlı insanının rasyonalite yönünden piyasa kavramı üzerinden karşılaştırılması Osmanlı rasyonalitesinin anlaşılmasını sağlar. Tüm kapitalizm öncesi yapılarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de piyasa ekonomisinden farklı olarak bir klasik “pazar” ekonomisinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Farklılık işleyiş süreçlerinden ziyade bunları düzenleyen ilkeler ve yöntemlerdedir. Piyasa ekonomisinde geçerli türden bir rasyonalite barındırmayan bu ilkeler ve yöntemler tamamıyla devlet müdahalesinin (siyasetin) yansımalarıdır. Bu müdahale dolayısıyla bizzat devlet piyasa ekonomisine geçişi önlemiştir. Oysaki zihniyetindeki değişmeye paralel olarak Orta Çağ'ın sonlarından itibaren Batı Avrupada bizatihi devlet piyasa ekonomisine geçiş yönünde işlev görmüştür. Batı Avrupada zihniyet değişikliğinin tüm yönleriyle görülmesi bağlamında, İngiltere örneğinde, krallığın hem lonca kısıtlamalarının uygulanmasını onaylamayarak ticaretin

büyümesini teşvik ettiği ve ticari sermayenin üretime nüfuz etmesini sağladığı hem de çitleme yasaları çıkararak kendine yeterli aile tarımının gerilemesine ve toplumun üretim ve tüketim araçları edinmek için piyasaya bağımlı hale gelmesine yol açtığı belirtilebilir. Böylece kapitalist gelişmenin önkoşulu olan iç pazarın gelişmesi sağlanmıştır. İngiltere'deki bu gelişmeleri Orta Çağ sonlarında yaşanan Rönesans ve Reform hareketlerinin biçimsel rasyonaliteye evrimdeki etkisi ile birlikte değerlendirdiğimizde Batı Avrupada kapitalizmi ortaya çıkaran dinamikler anlaşılır hale gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nde böylesi dinamiklerin ortaya çıkamaması, XVI. Yüzyıl'dan itibaren coğrafi keşifler ve dünya ticaret yollarının değişmesiyle başlayan Orta Çağ değerlerine dönüş anlamında Ortaçağlaşma süreciyle açıklanabilir. Bu süreçte dünya ticaretinin coğrafi keşifler sonucu Akdeniz dışında denizasırlı yollar kullanılarak ve yeni pazarlar açılarak yön ve yer değiştirmesine bağlı olarak Osmanlı ülkesinde normal kazançlarda yani ticari kazançlarda yaşanan kayıplar normal dışı kazanç yöntemlerine yönelmesine yol açmıştır. Başlıca normal dışı kazanç yöntemleri ağırlıklı olarak mafyavari birikim tipiyle ifade edilebilecek; eşkıyalık, nüfuz kullanarak çiftçiyi ve rant kaynaklarını soyma, devlet makamlarının rüşvet karşılığı satılması, köylerde tefecilik, konak ve sarayla rabitali olanların göze girme, yanaşma, kapılanma gibi servet elde etme yolları olmuştur. Weber'in vergici kapitalizm kavramsallaştırmasına karşılık gelen bu tip servet edinme rejiminde belirlenmiş kazanç imkânları siyasal güç ve hakların kullanılmasıyla kazanılmıştır. Bu tipte, Osmanlı Devleti'nde iltizam usulünde olduğu gibi, bir devletin belli vergileri toplama hakkının özel girişimlere satılması söz konusudur. Burada, XVI. Yüzyıl'dan itibaren "fütuhat devrinin kapanıp toprak kazançlarının ve rant kaynaklarının gittikçe daralması" sonucu gelirleri azalan yeniçeri, sipahi ve benzerlerinin bu kaybı telafi etmek için mafyavari bir tarzda ticaretle uğraşmaya başlamalarını da bu kapsamda değerlendirmek gerekmektedir. Böylece normal dışı yollardan edinilen servete bağlı olarak toplum üst tabaka ve alt tabaka olarak ikiye ayrılmıştır. Söz konusu tabakalaşma Osmanlı ülkesinde yaygın olan tasavvufi tarikat yapılarında da gerçekleşmiştir. Sonuç olarak toplumun üst tabakadakilerinde feodal beylik zihniyeti benzeri "ağalık ve efendilik şuuru" geçerlilik kazanırken servet iktisadi amaçlarla değil geleneksel değerleri yani "siyasi hayatta pâyve ve itibar, debdebe ve saltanat, unvan ve asalet, nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışabilme gücü" elde edebilmek amacıyla kullanılmıştır. Bu sayılanlar, alt tabakadakiler için de geçerli olmuş ve bunlar da konak ve sarayla rabitali olanların gözüne girmeye ve bunlara yanaşmaya çalıştıkları gibi konak ve saraya kapılanma arayışı içinde olmuşlardır. Bununla birlikte alt tabakadakilerin tasavvufun etkisiyle kaderci oldukları ve bunu dini müeyyidelerin de beslediği belirtilmelidir. Diğer taraftan üretici kesim için iktisadi faaliyetin amacı kapitalist girişimcinin aksine sadece iaşesini temin olmuştur. Burada da tasavvufun etkisiyle dini kurallara göre yaşayan ve iş/meslek hayatında sadece iaşesinin peşinde olan "mistik tip"ten bahsedilebilir. Tasavvuf, mistik tipe "kazanç peşinde koşmakla Tanrı'nın beğenisini kazanacağına dair bir zihniyet" aşılamayarak, kapitalist tipin ortaya çıkması yolunda aktif-riyazetçi tipe evrimi engellemiştir. Tasavvufun etkisinde meslek örgütleri (loncalar) de bu yönde düzenleyici bir işlev görmüştür. Bunun yanında loncalar gelenekçilik ilkesi

çerçevesinde üretim faaliyetlerini durağan kılmışlardır. Bu durgunluğun yanında iş süreçlerinde ve üretim tekniklerinde de gelenekçilik egemen olmuş; mesleki bilginin kendi kendine akıl yoluyla öğrenilemeyeceği, ustanın emrinde uzun yıllar çalışmakla elde edilebileceği kabul edilmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı insanı biçimsel rasyonalite yönünde bir evrim geçirememiştir.

Bu anlatılanlar Osmanlı rasyonalitesi kavramsallaştırmamız çerçevesinde değerlendirildiğinde; Osmanlı toplumunda devlet yöneticileri dâhil üst tabakanın kazancını sürekli arttırmanın peşinde olması yönüyle fiskalist, toplumun genelinin iâşesinin peşinde olması yönüyle iâşe ve üretici kesimin kazanç yollarında geleneksel usullerden sapmamak yönüyle de gelenekçi nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Burada bu çıkarımın mutlak nitelikte olmadığını, toplumun ortalama eğiliminin bu yönde olduğunu belirtmek uygun olacaktır.

Zihniyet yönünden Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa karşılaştırıldığında belirtilecek başka bir önemli husus rasyonalite kavramında olduğu gibi kapitalist toplumsal yapılar için kullanılan kavramlarla Osmanlı ekonomisi gibi kapitalizm öncesi yapıların analiz edilmesinin hatalı çıkarımlara yol açtığıdır. Böylece kapitalizm öncesi kavram kategorileştirmesinin literatürde yeterince yer tutmaması nedeniyle yeni çalışmaların bu perspektiften hareketle yapılması gereğinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aygül, H. H. (2014). Zihniyet, din ve iktisat: Osmanlı'dan günümüze Türk toplumunun iktisadi zihniyet dönüşümü ve tipolojik analizi. İstanbul: Açılım Kitap.
- Aykutalp, A. ve Çelik, A. (2017). Bios Politikos'tan Homo Economicus'a: Karşılaştırmalı bir perspektifle antik ve modern dönemde insan, ekonomi ve siyaset ilişkisi. İnsan ve İnsan, 13, 223-41.
- Bıyıklı, Ş. (2019). Zihniyet araştırmaları bağlamında Sabri Ülgener'in araştırma yöntemi ve klasik kaynakların kritiği (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bozpınar, C. (2018). Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cameron, R. ve Neal, L. (2003). A concise economic history of the world: From Paleolithic times to the present (4 th ed.). New York: Oxford University Press.
- Cipolla, C. M. (2005). Before the Industrial Revolution: European society and economy (1000-1700) (3 rd ed.). London: Methuen & Co. Ltd.
- Çelik, N. B. (2005). İdeolojinin soykütüğü 1: Marx ve ideoloji. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Dobb, M. (1992). Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler. (Çev. F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları.
- Engels, F. (2000). Königsberg'deki Joseph Bloch'a, 21 Eylül 1890. İçinde Tarihsel materyalizm üzerine mektuplar: 1890-94 (2. baskı). (Çev. Ö. Ünalın). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

- Genç, M. (2012). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. İçinde Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 45-69.
- Gerth, H. H. ve Mills, C. W (eds). (2019). Max Weber sosyoloji yazıları. (Çev. T. Parla). İstanbul: Metis Yayınları.
- Haldon, J. (1993). The state and the tributary mode of production. Verso: London & New York.
- Heckscher, E. F. (1935). Mercantilism (2. cilt). London: George Allen & Unwin Ltd.
- İnalçık, H. (1964). The Nature of Traditional Society. İçinde (Eds) R. Ward ve D. Rustow, Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton: Princeton University Press.
- Jakubowski, F. (1936). Ideology and superstructure in historical materialism. Erişim <http://www.marxists.org>.
- Kaymak, M. (2011). Sanayi Devrimi neden İngiltere’de gerçekleşti? Karşılaştırmalı bir makro tarih denemesi. İçinde (Ed.) H. Mıhçı, İktisada dokunmak. Ankara: Phoenix Yayınevi. 163-85.
- Keyder, Ç. (1989). Türkiye’de devlet ve sınıflar. (Çev. S. Tekay). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kırmızıaltın, E. (2017). Rasyonalite-iktisat ilişkisi: W. S. Jevons, K. Marx ve T. B. Veblen’in farklı/benzer rasyonalite anlayışları özelinde bir irdeleme (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kuhn, T. S. (2003). Bilimsel devrimlerin yapısı (6. baskı). (Çev. N. Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kula, W. (1985). Feodalizmin ekonomik teorisi. (Çev. O. Esen). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Marx, K. (2011). Ekonomi politiğin eleştirisine katkı (7. baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2015). Alman ideolojisi (9. baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Öz, S. (2013). Kapitalizmin ruhu problemi: Werner Sombart. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29, 142-69.
- Salgar, E. (2014). Modernleşme süreci: Doğu-batı ekseninde bir mukayese. Dört Öge, 6, 131-43.
- Sombart, W. (2005). Kapitalizm ve Yahudiler (2. baskı). (Çev. S. Gürses). İstanbul: İleri Yayıncılık.
- Sombart, W. (2011). Burjuva: Modern ekonomi dönemine ait insanın ahlâki ve entelektüel tarihine katkı (2. baskı). (Çev. O. Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Tosh, J. (2013). Tarihin peşinde. (Çev. Ö. Arıkan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Uludağ, S. (2008). Riyâzet. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (cilt 35, 143-4). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Ülgener, S. F. (1940). İktisadî hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri: Ekonomi zihniyeti meselelerine başlangıç. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, (2), 351-80.
- Ülgener, S. F. (2006a). Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslam, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlakı. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). İktisadi çözülmenin ahlak ve zihniyet dünyası. İstanbul: Derin

Weberyan Subjektif Rasyonalite: Osmanlı İktisadi Zihniyeti

Yayınları.

- Weber, M. (2011). Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu. (Çev. M. Köktürk). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Weber, M. (2012). Ekonomi ve toplum I. (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Yaşar, G. A. (2011). Ortaçağ'dan günümüze "modernite": Doğuşu ve doğası. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 10-26.
- Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite: İktisat özelinde bir tartışma. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.